

Magyar Balázs Dávid*

Debrecen

„Isten nevének virágoznia kell nemzedékről-nemzedékre!”¹

Kálvin János társadalmi nevelése és a genfi vallástanítás.
Betekintés Kálvin János társadalmi nevelésének
rendszerébe és legfontosabb forrásaiba
II.

“The Very Name of God has to flourish from Generation
to Generation!”

The Social Thought of John Calvin and the Genevan Religious
Education. An Insight to the System and the Sources
of John Calvin’s Social Thought. II.

Abstract

Jerom Bolsec, one of Calvin’s most notorious theological and personal opponents, depicted him as “a bloodthirsty tyrant of Geneva.” According to Bolsec, Calvin exercised his political, moral, and spiritual control over church and state by the unlimited power of his “private institution”, namely the consistory. Nevertheless, the examination of Calvin’s multi-faceted theological and ethical legacy shows that the Reformer was by no means a Genevan dictator, but a highly esteemed pedagogue of his times (John Knox).

The present article scrutinises the evolution of public schools and religious education in Geneva before and during Calvin’s stewardship. Besides the renewal of preaching and church discipline, Calvin endeavoured to set up an intellectual Reformation. Consequently, he renewed the whole system of religious education. The essay points out that Calvin’s educational reforms were successful because of the progressive control exercised by the Genevan Consistory.

Keywords: John Calvin, Calvin’s educational reforms, Calvin’s teaching, Genevan Consistory, Genevan Schools, Registers of the Genevan Consistory.

---

* Magyar Balázs Dávid református vallástanár Debrecenben és Kampenben (Hollandia) végezte egyetemi tanulmányait. Kálvin János életére és szociáletikájára vonatkozó kutatásait Kampenben (2008, 2009), Genfben (2009) és a Grand Rapids-i (USA) H. Henry Meeter Center for Calvin Studies-ban (2010) végezte. A szerző PhD hallgató a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen (szociáletika és egyházszociológia). Kutatási témája: Kálvin János társadalmi nevelése.

¹ A cím idézetéhez ld. Calvin, John: *Commentary on Deuteronomy* 21,18–21. Ld. uő: *Commentaries on the Four Last Books of Moses Arranged in the Form of a Harmony*, vol. 4., Grand Rapids, Baker Books House, 2009, 15–17.

Bevezetés

A Kálvin János életével és szellemtörténeti hatásával foglalkozó kutatók ma már egyetértenek abban, hogy elsősorban igehirdetései, levelei, katekizmusai, értekezései, kommentárjai és *Institutiójának* különböző kiadásai együttesen reprezentálják a reformátor élethosszig tartó munkásságát.² Kálvinnak e sokszínű, teológiai és etikai értelemben is kimeríthetetlen szellemi öröksége teszi lehetővé életművének hiteles, mélyreható tanulmányozását, amely szerint egyház- és társadalomformáló szolgálatának társadalmi, szociális és pedagógiai tanításai elsősorban a kora-újkori Genf városának tudatos megújítására irányultak.³ Kálvin pedagógiai munkásságának első hazai kutatója, Márk Ferencz ezt írta:

„[...] a reformátor nem annyira pedagógus, mint kiváló teológus volt. Tisztán neveléstani rendszerről nála nem igazán beszélhetünk.”⁴

S valóban, Kálvin nem írt saját, rendszerbe foglalt valláspedagógiát,⁵ írott hagyatékának mélyreható vizsgálata azonban egyre határozottabb vonásokkal rajzolja elénk vallásos-társadalmi nevelésének rendszerét, amelynek egyik legfontosabb alapvetése ez volt: „[...] az emberekből keresztyén tanítással és egyházi fegyelemmel Isten-népet nevelni”⁶ – vélekedett Antal Géza.

A családi és iskolai vallásos nevelés rendszerének megújítását Kálvin már jóval az 1559-es genfi Akadémia felállítása előtt is szükségesnek tartotta, bár kétségtelen, hogy kezdetben főleg az istentiszteleti alkalmak és az egyházfegyelem gyakorlatának megreformálásával törekedett az új vallásos nemzedékek nevelésére:⁷

„Láthatjuk, hogy Isten Igéjének a tanításától [sokan] elmenekülnek és visszariadnak, amikor pedig a harang szól, hív és sürget minket, hogy hallgassuk naponként az Isten Igéjét, ők máshová mennek. Azonban ha idejönnek [a templomba], szívesen dugják be füleiket: gonosz érzéseikkel vannak elfoglalva és egyetlen szó sem tetszik, amit az ember mond.”⁸

² Ld. ehhez: Steinmetz, David C.: *Calvin in Context*. Oxford University Press, Oxford 1995, vii. Ld. még: Selderhuis, Herman J.: *Church on Stage*. In: Foxgrover, David (ed.): *Calvin and the Church*. CRC Product Services, Grand Rapids 2002, 46–65.

³ Ld. Benedict, Philip: *Calvin and the Transformation of Geneva*. In: Hirzel, Martin Ernst – Sallmann, Martin (ed.): *John Calvin's Impact on Church and Society 1509–2009*. William B. Eerdmans Co., Grand Rapids 2009, 1–14.; Busch, Eberhard: *A General Overview of the Reception of Calvin's Social and Economic Thought*. In: Dommen, Edward – Bratt, James D.: *John Calvin Rediscovered. The Impact of His Social and Economic Thought*. Westminster John Knox Press, Louisville 2007, 67–79.

⁴ Márk Ferencz: *A genfi főiskola és Kálvin pedagógiai rendszere*. In: *Protestáns Szemle* XIX (1907/i–x. füzet), 65–76.

⁵ Vö. Patay Lajos: *Kálvin valláspedagógiája*. Theológiai kiadványok 45. Szerk. Csikesz Sándor. Országos Református Lelkészegyesület kiadása, Debrecen 1935, 3.

⁶ Vö. Antal Géza: *Kálvin, mint pedagógus*. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* LII (1909/28), (450–452.) 450.

⁷ Ld. Hedtke, Reinhold: *Erziehung durch die Kirche bei Calvin*. Pädagogische Forschungen 39. Quelle&Meyer, Heidelberg 1969; Naphy, William G.: *Calvin and the Consolidation of the Genevan Reformation*. Westminster John Knox Press, Louisville 2003, ix–x.

⁸ Kálvin János: *Magyarul az 5Mózes 11,16–21. verseiből*. Idézi: Patay Lajos: *Kálvin valláspedagógiája*, 28.

Mindezek következtében nem meglepő, hogy Kálvin „éles szeme csakhamar átlátta azt, hogy először is az ifjúság fogékony szívébe kell az evangélium áldásthozó magvát elhinteni”⁹ – hangsúlyozza Márk Ferenc.

Jelen tanulmány azt mutatja be, hogy a *Genfi Akadémia* létrehozása előtt milyen konkrét lépéseket tett Kálvin a családi és az intézményi vallásoktatás és nevelés megújításáért.¹⁰

1. A családi vallásos nevelés Genfben, a reformáció hajnalán

A katolikus egyházi és vallásos nevelés alappillérei a reformáció előtt Genfben is a mise és az otthoni imádkozás voltak. Ezeknek legfontosabb kellékeit, a szent képeket és feszületeket az alsóvárosban működő ereklyekészítők és forgalmazók biztosították.¹¹ A miséken való részvétel azonban korántsem szellemi vagy éppen intellektuális élményt jelentett a hívek számára, hanem sokkal inkább olyan látványosságokkal teli, érdekes „színházi előadást, amelynek csúcspontját az átlényegült ostyák kiszolgáltatása jelentette” – írja Robert M. Kingdon.¹² A genfi történetírók feljegyzései szerint az ifjú gyülekezeti tagok (7–10 évesen), általában a szülőktől tanulták meg latin nyelven a legfontosabb vallásos imádságokat, például a *Tízparancsolatot*, a *Credót*, az *Ave Mariát* és a *Pater Nostert*, amelyek ismerete lehetővé tette számukra a római misén való részvételt.¹³ Mindezt megerősítik a Kálvin által 1541. november 20-án életre hívott *genfi konzisztórium* jegyzőkönyvei is.¹⁴

Az egyházfegyelmi bizottság működésének első időszaka (1542–1544) során 1105 főt idéztek be, amely a város teljes lakosságának közel 10%-át jelentette.¹⁵ A meghallgatások alkalmával leginkább a templomba járás gyakoriságára és a keresztyén hit alapvető tanításainak ismeretére kérdeztek rá. A konzisztórium jegyzőkönyvek szerint 1543 áprilisában *Jana Begaszt* például azért idézték be, mert „véleménye szerint a katolikus papok éppoly tiszteletreméltóak, mint a 'református' lelkészek.” A vádirat ismertetését követően a konzisztórium arra kérte *Begaszt*, hogy a keresztyén hit legalapvetőbb imádságainak elmondásával tegyen vallást hitéről, aki azonban így szólt:

„Csakis úgy tudom elmondani az imádságokat, ahogyan egykor édesapámtól és édesanyámtól tanultam.”¹⁶

⁹ Márk Ferenc: *A genfi főiskola és Kálvin pedagógiai rendszere*, 67. Ld. még: Antal Géza: Kálvin, mint paedagogus és iskolalapító. In: Szóts Farkas (szerk.): *Emlékezés Kálvinról. A reformátor születésének 400-ik évfordulójára*. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadása, Budapest 1909, (197–231.) 198.

¹⁰ Ld. Walker, Williston: *John Calvin. The Organiser of Reformed Protestantism*. Schocken Books, New York 1969, 359–376.; Wallace, Ronald S.: *Calvin, Geneva and the Reformation*. Scottish Academic Press, Edinburgh 1988, 97–100.

¹¹ Monter, E. William: *Calvin's Geneva*. Robert E. Krieger Publishing Company, New York 1975, 7.; 20.

¹² Vö. Kingdon, Robert M.: The Genevan Revolution in Public Worship. In: *Princeton Seminary Bulletin* XIV (1993/3), 264–280.; 267.

¹³ Ld. Pitkin, Barbara: Children and the Church in Calvin's Geneva. In: Foxgrover, David (ed.): *Calvin and the Church* (Papers Presented at the 13th Colloquium of the Calvin Studies Society, May 24–26, 2001, Grand Rapids, USA). CRC Product, Grand Rapids 2002, (144–165.) 153.

¹⁴ Gordon, Bruce: *Calvin. A Biography*. Yale University Press, New Haven 2009, 128–129.

¹⁵ Watt, Jeffrey R.: Calvinism, Childhood, and Education: The Evidence from the Genevan Consistory. In: *Sixteenth Century Journal* XXXIII (2002/2), (439–456.) 446.

¹⁶ Kingdon, Robert M. et alii (ed.): *Registers of the Consistory of Geneva in the Time of Calvin. 1542–1544*. Vol. 1. William B. Eerdmans Publishing Co, Grand Rapids 2000, 153.

Ezt követően Begaz előadta a *Credót* és az *Ave Mariát*, természetesen latinul, hiszen francia anyanyelvén egyik imádságot sem ismerte. Hasonlóan felelt az egyházfegyelmi bizottság kérdéseire *Tybaudaz Le Guex* is, aki ezt mondta: „csak olyan formán tudok imádkozni, ahogyan szüleim tanítottak engem.”¹⁷ Így *Le Guex* is latinul mondta el a *Tízparancsolatot* és az *Ave Mariát*.

A gyermekek vallásos nevelését gyakran úgynevezett „átutazó magántanítók” is segítették a szülők megbízásából. Ezek előszeretettel használták ki a „genfi iskolarendszer” szervezetlenségét. Tették mindezt annak érdekében, hogy a nyilvános genfi iskolák mellett saját magániskolákat nyissanak, és jó pénzért írni, olvasni, számolni és természetesen imádkozni is megtanítsák a gyermekeket.¹⁸ Tekintettel arra, hogy Genfben csak a fiúk számára volt elérhető az iskolai oktatás, a lányok az ilyen magániskolákban szerezhettek alapvető ismereteket az írás és az olvasás terén.¹⁹ Az átutazó magántanítók között találjuk Farel Vilmos barátját, a későbbi nagy genfi prédikátort, *Froment Antak* is, aki 1532-ben azért érkezett a városba, hogy ott francia nyelvre tanítsa a diákokat.²⁰

2. Az intézményes vallásoktatás Genfben, a reformáció hajnalán

A genfi közoktatás kialakulását és fejlődését részletesen mutatja be William G. Naphy *The Reformation and the Evolution of Geneva's Schools* című tanulmánya, amely szerint a genfi gyermekek oktatásának és nevelésének intézményes kereteit először *Arducius* püspök jelölte ki. A püspök már a harmadik *Lateráni Zsinaton* (1179) biztosította a város előljáróit afelől, hogy a tehetséges tanulók és a klerikusok ingyenes taníttatásban részesedhetnek.²¹ De annak köszönhetően, hogy az iskolai oktatás a püspök fellépése ellenére is a genfi társadalom elitének privilégiuma maradt, a város legnagyobb kormányzó testülete, a *Conseil Général*²² ingyenes *collège* létesítését határozta el 1389-ben.

a) A Collège Versonnay létrehozása – 1428

Kétségtelen ugyan, hogy a polgárság nagy örömmel fogadta a *collège* felállításának gondolatát, azonban a város „iskolarendszert” irányító püspök több alkalommal is megvétózta az új, egyháztól független iskola felállításának tervét. Mindezek következtében nem véletlen, hogy a polgári kezdeményezés élére egy tehetős genfi üzletember, *François de Versonnay* állt, aki saját vagyonából nemcsak a *collège*, hanem még további két

¹⁷ Kingdon, Robert M. et alii (ed.): *Registers of the Consistory of Geneva in the Time of Calvin*, 246.

¹⁸ Reid, Stanford W.: Calvin and the Founding of the Academy of Geneva. In: *Westminster Theological Journal* XVII (1955/1), (1–33.) 6.

¹⁹ A fiúk és lányok oktatásának szegregációja Kálvin szolgálata alatt is érvényben volt. Ld. Kingdon, Robert M.: Catechesis in Calvin's Geneva. In: Engen, John van (ed.): *Educating People of Faith. Exploring the Educational History of Jewish and Christian Communities*. William B. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids, 2004, (294–313.) 297.

²⁰ Barcsa János: Kálvin, mint iskolaszervező. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* LII (1909/28), (452–454.) 453.

²¹ Naphy, William G.: The reformation and the evolution of Geneva's schools. In: Kümin, Beat A. (ed.): *Reformation Old and New. Essays on the Socio-Economic Impact of Religious Change 1470–1630*. Scolar Press, Vermont 1996, (185–202.) 190.

²² A testület a genfi *citoyens* és *bougeois* lakosokból állt. Ld. Naphy, William G.: *Calvin and the Consolidation*, 38.

„támogató intézet” (kórház) létrehozását is támogatta.²³ Így az első nyilvános genfi iskola, a *Collège Versonnay* 1428-ban kezdte el működését a város szívében, a Rive ferences rendi kolostor mellett. A helyi püspök fennhatósága alatt működő iskolát kezdetben *Jean de la Ravoire* irányította, aki rektori teendői mellett nyelvtant, számtant, retorikát és költészetet is tanított. A rektor munkáját három tanár is segítette, akik a diákokat életkoruk szerint kisebb csoportokra osztották. Az iskola vezetése és a tanári kar fizetése azonban sok vitát eredményezett, tudniillik amíg az intézmény működésének szabályrendszerét a genfi római püspökség előjárói (*Henri Fabri*, *Amadée de Charansonay* és *Pierre Blanc*) állíthatták össze, addig a tanári kar fizetéséről már a városi tanácsnak kellett gondoskodnia.²⁴ Így 1459 októberében, nem sokkal az iskola megnyitása után, a genfi tanács képviselői végül magukhoz vindikálták a rektor kinevezésének és elbocsátásának jogát.²⁵

Habár az iskola elsődleges feladata az írás, olvasás, számolás és az alapfokú aritmetika, magyarul a „hét szabad művészet” (*septem artes liberales*) tanítása volt, az intézmény szabályrendszere nagy hangsúlyt fektetett a tanulók vallásoktatására is. Erről tanúskodik a rektor által rendszeresített, úgynevezett „vallásos olvasókönyv,” amely nemcsak egyszerűbb olvasmányokat, hanem nagyszámú imádságot és hitvallást is tartalmazott.²⁶ A keresztyén imádságok mellett a diákok a Szentírás legfontosabb tanításaiba is betekintést nyerhettek, amelyet egyfelől a rendszeres miséken való részvétel, másfelől pedig a rektor ünnepnapokon tartott nyilvános felolvasásai tettek lehetővé, amikor is az evangéliumokat, Pál apostol leveleit és a szentek életét ismertette.

b) *A Collège Rive megalapítása – 1536*

A *Collège Versonnay* épületét több alkalommal is újjáépítették, tanári karát pedig megerősítették. Ennek ellenére az iskola gyors hanyatlásnak indult fennállásának századik esztendejét követően, s ezért a *Conseil Général* egy új iskola felállítását indítványozta az 1536. május 21-i ülésén:

„Hivatalba kell állítani olyan jól képzett és megfizetett tanárokat, akik óvni és tanítani fogják a szegény gyermekeket, nem kérve tőlük semmilyen tandíjat. Ezen túl, minden szülő kötelessége lesz taníttatni gyermekét és elküldeni őt az iskolába. A nyilvános iskola összes tanára és pedagógusa pedig a rektor irányítása és felügyelete alatt oktassa a tanulókat.”²⁷

Ezzel az alapintencióval született meg a *Collège Rive* 1536-ban, amely az egykori Rive ferences rendi kolostor épületében kapott helyet.²⁸ A városi tanács az iskola rektori teendőinek ellátására *Saumier Antak* kérte fel, aki hivatali esküjét 1537. március 8-án tette le.

²³ A reformációt megelőzően hét kórház is működött Genfben, amelyeknek nagy részét tehető genfi polgárok alapították. Ld. Olson, Jeannine E.: *Calvin and Social Welfare. Deacons and the Bourse française*. Associated University Press, London – Toronto 1989, 16.

²⁴ Kingdon, Robert M.: *Catechesis in Calvin's Geneva*, 296–297.

²⁵ Naphy, William G.: *The reformation and the evolution of Geneva's schools*, 191.

²⁶ Kingdon, Robert M.: *Catechesis in Calvin's Geneva*, 297.

²⁷ A *Conseil Général* állásfoglalását közli: Graham, W. Fred: *The Constructive Revolutionary. John Calvin and His Socio-Economic Impact*. Michigan State University, Michigan 1987, 146.

²⁸ A reformáció elfogadását (1536) követően a római klérus, valamint a női és a férfi szerzetesrendek is elhagyták a várost. Az üres épületek nagy részét a városi tanács közcélú hasznosításra bocsátotta. Ld. Kingdon, Robert M.: *The Calvinist Reformation in Geneva*. In: Hsia, R. (ed.): *The Cambridge History of Christianity*. vol. 6., Cambridge University Press, Cambridge, 2007, (90–103.) 622–623.

Kétségtelen ugyan, hogy a genfi hatóságok először *Saumiert* bízták meg az intézmény oktatási programjának az összeállításával, mégis, Kálvin János javaslatára, a szabályzat végösszegezése az új rektor, *Marthin Cordier* feladata lett.²⁹ A Collège Rive szabályrendszerének kiadásáról (1538. január 12.) pedig *Jean Gerard* nyomdája gondoskodott.³⁰ Az iskola fennmaradt szabályzatának vizsgálata nemcsak az előadott tárgyak rendszerébe, hanem a genfi diákok mindennapi életébe is enged bepillantást. A latin, görög, héber és francia előadások minden reggel 5 órakor kezdődtek és a korai ebédig, 10 óráig tartottak. Az alapfokú oktatási feladatokat maga Cordier látta el, aki a *Collèges Parisban* egykor Kálvin latin tanára is volt.³¹ Noha a szabályzat nem említi meg külön a vallásórák megtartását, az iskola oktatási tervezetét mégis jelentősen átszőtték a vallásos nevelés leglényegesebb elemei. Amíg a diákok a Szentírás legfontosabb tanításainak ismeretére a különböző héber és görög nyelvű „szöveggyűjtemények” segítségével tettek szert, addig a gyermekek jó erkölcsökben való nevelését a közös Bibliaolvasás, imádkozás és az esti vallásos disputációk biztosították Saunier Antal irányítása alatt.³²

3. Kálvin vallásos nevelése első genfi szolgálata alatt (1536–1538)

a) *A genfi Artikulusok (1537)*

Kálvin János első genfi szolgálatát három meghatározó alapidokumentum kimunkálása nyitotta meg.³³ Kálvin és Farel már 1536 végén a városi tanács elé terjesztette a genfi Hitvallás (*Confession de la Foi*) tervezetét,³⁴ amelyet 1537. január 16-án a genfi Artikulusok (*Articles concernant l'organisation de l'église de Genève*) és az *első Genfi Káté* benyújtása követett. Révész Imre szerint a reformátor ezt kérte az *Artikulusok*ban:

„[...] az Úrvacsorája [...], ha lehet, minden vasárnap vagy legalább minden hónapban egyszer kiszolgáltassék; kívánta továbbá a közönséges istentiszteleten a gyülekezet egyetemes éneklésének életbeléptetését és kívánta végre az iskolai oktatásnak és a házassági ügyeknek gyökeres rendezését is.”³⁵

Az 1537-es *Artikulusok* értékét és jelentőségét fokozza, hogy Kálvin ebben a tervezetben dolgozta ki a gyakorlatban elsőként a genfi vallásos nevelés ügyének alapkoncepcióját, amelyről a tervezet harmadik pontjában értekezett részletesen:

„A harmadik cikkely a gyermekek vallástanítására vonatkozik, [...] akiknek a [keresztyén] hitről minden kétséget kizáróan a gyülekezet színe előtt kell vallást tennie.

²⁹ S. Szabó József: Kálvin és az alsóbb iskolák. In: *Protestáns Szemle* XXI (1909/i–x. füzet), 293–302.

³⁰ Naphy, William G.: *The reformation and the evolution of Geneva's schools*, 194.

³¹ Kálvin Martin Cordier kiválóságát többször is méltatja. Ld. Kálvin János: Előszó. In: uő: *Kommentár Pál apostol Thesszalonikabelieknek írt leveleibez*. Felsőörs, Aeternitas Kiadó 2003, 7.

³² S. Szabó József: *Kálvin és az alsóbb iskolák*, 296.

³³ Ld. Kingdon, Robert M.: Confessionalism in Calvin's Geneva. In: *Archive for Reformation History* XCV (2005), 109–116.

³⁴ Ld. Calvin, John: Confession of Faith which all the citizens and inhabitants of Geneva and the subjects of the country must promise to keep and hold of 1536. In: Reid, J. K. S. (ed.): *Calvin. Theological Treatises*. Westminster John Knox Press, Louisville 2006, 25–33. A dokumentum magyar nyelvű fordításához ld. Sándor Balázs: Az 1536. évi Genfi Hitvallásról. In: *Theológiai Szemle* Új folyam LIV (2011/3), 180–185.

³⁵ Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus*. Révész Imre Emlékalap Bizottság, Debrecen 31909, 60.

Erre a célra a régi időkben egy előre megállapított katekizmus volt használatban, amely bevezette a diákokat a keresztyén hit legalapvetőbb tanításába, de ugyanakkor a keresztyénség hitvalló formulájaként is használatban volt. A gyermekek a keresztség alkalmával még nem álltak készen hitük [önálló³⁶] megvallására, ezért egyen-egyenként ebből a katekizmusból tanultak, egészen addig, míg hitükről vallást nem tettek a gyülekezet közössége előtt. A Szentírás jól láthatóan mindig összekapcsolja a mi hitünket a vallástétellel, ezért ha mi igazán hiszünk, akkor az a helyes, ha nyelvünkkel is vallást teszünk arról az üdvösségről, amelyet szívvel hiszünk. A szabályrendelet elfogadásával [...] a szülők kötelessége gyermekük Istennek tetsző vallástánítása. [...] Ezért azt tanácsoljuk, hogy keresztyén hitünk legfontosabb tanításai kerüljenek rövid és egyszerű kidolgozásra [első genfi Káté 1537], hogy ennek segítségével [Isten igaz ismeretére³⁷] minden gyermeket megtaníthassunk. Arra kell törekedni, hogy a gyermekek saját adottságukhoz mérten minél szélesebb körű ismereteket szerezzenek, egészen addig, míg bizonytságot nem tesznek afelől, hogy [a hit dolgában] már kellően felkészültek. Így a diákok, az év bizonyos időszakában a lelkészek elé járulva, kikérdezhetők és megvizsgálhatók lesznek. Mindazonáltal, a Tekintetes Tanács feladata a szülők figyelmeztetése arra, hogy ezt a rövid összefoglalást [katekizmust] nagy szorgalommal és igyekezettel tanítsák meg gyermekeiknek, míg el nem érkezik a lelkészek előtti, előre megállapított számadás napja.”³⁸

A reformátor 1537-es tervezetét olvasva látható, hogy a gyermekek vallásoktatására és nevelésére vonatkozó meggyőződéseit (kátétanítás és szülői felelősség) legfőbbképpen első, 1536-os *Institutiójából* meríti. Miután Kálvin visszautasítja a római bérmálás szentségét, főművében hosszasan méltatja a keresztyén katekizmusok jelentőségét.

„Bárcsak lenne egy keresztyén katechesis, amelyben a gyermekek, vagy a felserdült ifjak számot adnának hitükről a gyülekezet színe előtt [...] Ha ez a rendtartás manapság érvényben volna, akkor nem egy szülő, aki nyugodtan elhanyagolja gyermekei tanítását [...] mindjárt felszerkenne restségéből.”³⁹

b) *Az első Genfi Káté (1537)*

Kálvin *Institutiója* és genfi *Artikulusok* szerint az új nemzedékek vallásos nevelése tehát nem lehetséges egy olyan közösen elfogadott katekizmus nélkül, amely a keresztyén hit legalapvetőbb tanításait tartalmazza rövid, közérthető formában. Ezzel a teológiai és pedagógiai megfontolással született meg az *első Genfi Káté* francia (1537), ké-

³⁶ Beszúrás tőlem.

³⁷ Beszúrás tőlem.

³⁸ Calvin, John: Articles concerning the Organisation of the Church and of Worship at Geneva of 1537. In: Reid, J. K. S. (ed.): *Calvin. Theological Treatises*. Westminster John Knox Press, Louisville 2006, (47–55.) 54. A szerző saját fordítását vö.: Nagy Sándor Béla: „Zsinati javaslatok” a genfi egyházban 400 évvel ezelőtt. In: *Sárospataki Református Lapok* XXXIII (1938/33), 161–162., uo. 34. sz. 165.; uo. 36. sz. 174.; uo. 40. sz. 195.

³⁹ „A legjobb módja pedig az volna a katechesisnek, ha volna erre a célra írott rövid foglalat, amely felölelné és közérthető nyelve kifejténé a summáját vallásunk úgyszólván minden fontos tételének, amelyben minden nézeteltérés nélkül egyet kell értenie a hívők egyetemes egyházának. Tízéves korában megjelennek a gyermek a gyülekezet előtt hitvallásának letételére; megkérdéznék az egyes tételek felől, s egyenként megfelelné a kérdésekre. Ha valamit ne tudna, vagy nem értené eléggé, megtanítanák rá.” Victor János (ford.): *Kálvin János Institutiója*. Református Egyházi Könyvtár XIX. Szerk. Antal Géza. Magyar Református Egyház kiadása, Pápa 1936, 187.

sőbb pedig latin nyelven (1538),⁴⁰ amelyben Kálvin a *Tízparancsolat*, a *Hiszkekegy*, a *Mi-
atyánk* és a szentségek ismertetésével kapcsolatban, többek között a törvény, a predes-
tináció, az imádság, a keresztség és az úrvacsora magyarázatát fejté ki.

Kétségtelen ugyan, hogy a reformátor elképzelése szerint az *első Genfi Káté*, elsősor-
ban a gyermekek vallásitanítását és konfirmációi előkészítését szolgálta volna, azonban
a káté bonyolult, nehézkes gondolatmenete, továbbá súlyos, tudományos stílusa miatt
alkalmatlan volt arra, hogy szülők tanítsák, és a gyermekek meg is értsék azt.⁴¹ Patay
Lajos így vélekedik Kálvin első kátéjáról:

„Sajnálatos körülmény, de Kálvin nem tudott leereszkedni a gyermek és ifjúi
lelkek gondolatvilágához: első kátéja elvontsága miatt konfirmációi előkészítésre
nem volt alkalmas.”⁴²

A katekizmus mélyreható vizsgálata után Kálvin valláspedagógiájának kutatói egyet-
értenek abban, hogy az *első Genfi Káté* az 1536-os *Institutio* kivonatának tekinthető, ame-
lyet többek között a gyakori szó szerinti egyezések is megerősítenek.⁴³ Minden bizonnyal
ennek köszönhető a katekizmus hosszú terjedelme is, amely nyilvánvalóan az „akroama-
tikus”⁴⁴ módszer használatára íródott.⁴⁵

4. Kálvin vallásos nevelése a második genfi szolgálata alatt (1541–1564)

a) *Az Ordonnances Ecclésiastiques (1541)*

Kálvin strasbourggi fellépését (1538–1541) követően, a városi tanács jegyzőkönyve
alapján 1541. szeptember 13-án érkezett Genfbe, majd megjelent a városi tanács előtt
és előadta, hogy egy új egyházi szabályzat összeállítását tartja szükségesnek. Hogy a
tervezet mihamarabb elkészülhessen, Claud Pertemps, Ami Perrin, Claude Roset, Jean
Lambert, Portalis és Jean Balard tanácsstagokat jelölték ki mellé.⁴⁶ Ugyanerről az ese-
ményről Kálvin így írt Farelnek címzett levelében (1541. szeptember 16.):

„Ahogy kérted, visszatértem ide [Genfbe] és talán az Úr jóra fordítja itteni
munkálkodásomat. [...] Miután felajánlottam szolgálataimat a Tanácsnak, azon-
nal kijelentettem, hogy az egyház nem állhat meg egy olyan közösen elfogadott

⁴⁰ A kátéhoz ld. Kálvin levele Grynaeus Simonhoz (1537 májusa). Bonnet, Jules (ed.): *Letters of John Calvin*. Vol. 1., Wipf and Stock Publishing, Eugene 2007, (53–58.) 54. Az 1537-es *Genfi Káté* magyar nyelvű fordításához ld. Patay Lajos: *Kálvin valláspedagógiája*, 80–108.

⁴¹ B. Papp István: Kálvin kátéi. In: *Magyar Kálvinizmus* III (1936/6–12), 160–162.; Dékány Endre: *A pedagógus Kálvin*. Az Evangéliumi Kálvinizmus Füzetei. Szerk. Békési Andor. A Magyar Református Egyház Zsinati Sajtóosztályának kiadása, Budapest 1987, 23.; Hesselink, John I.: *Calvin's First Catechism. A Commentary*. Westminster John Knox Press, Louisville 2003, 41.

⁴² Patay Lajos: *Kálvin valláspedagógiája*, 109.

⁴³ Kálvin kátéjában pontosan követi az 1536-os *Institutio* (Törvény, Hit, Imádság, Sákramentumok, Hamis sákramentumok és a Szabadság) felosztását is. Ld. ehhez: Zachman, Randall C.: *John Calvin as Teacher, Pastor, and Theologian*. Baker Academic Books, Grand Rapids 2006, 134.

⁴⁴ Akroamatikus: „a tudomány legnehezebb részeinek tárgyyszerű előadása.” Ld. Akroamatikus szócikk. In: *Pallas Nagy Lexikona*. 1. köt. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság kiadása, Budapest 1893, 252.

⁴⁵ Vö. Patay Lajos: *Kálvin valláspedagógiája*, 110.

⁴⁶ Vö. A genfi városi tanács regisztere. (1541. szeptember 13.) Ld. Bonnet, Jules (ed.): *Letters of John Calvin*. Vol. 1., 284 (1. jegyzet).

rendszabály nélkül, amely egyfelől a Szentírás tanításán, másfelől pedig az őskeresztyén egyház gyakorlatán nyugszik. Ezt követően finoman érintettem azokat a legfontosabb kérdéseket, amelyekből megérthették, hogy mi is a szándékom. [...] Hat tagot választottak ki, akikkel az egész egyházi rendtartásra vonatkozó szabályzatot készítettünk el, amelyet pedig a Tanács rendelkezésére bocsájtunk.”⁴⁷

Habár Kálvin és a kijelölt tanácstagok két hét alatt megfogalmazták az *Ordonnances Ecclésiastiques* alapszövegét,⁴⁸ amely a Kistanácsban (*Petit Conseil*) 1541. szeptember 27-én került megvitatásra,⁴⁹ a szabályzat végleges elfogadására 1541. november 20-áig kellett várni. Jóllehet a genfi tanács több ponton is indítványozta az *Ordonnance* alapszövegének átdolgozását, a dokumentum mégis Kálvin vallásos nevelésének egyik legmeghatározóbb forrása, amelyben a reformátor szükségesnek tartotta nemcsak a gyermekek kötelező kateoktatását, hanem egy újonnan létesítendő kollégium felállítását is.

b) *A második Genfi Káté (1542)*

A *második Genfi Káté* kidolgozásáról Kálvin az 1541-es *Ordonnances Ecclésiastiques* VI. fejezetében értekezik részletesen.⁵⁰ A tervezetnek a gyermekek vallásos nevelésére vonatkozó részei arról tanúskodnak, hogy a strasbourgi szolgálat nagymértékben befolyásolta a reformátor pedagógiai és teológiai megfontolásait. Ugyanis Strasbougban gyakran érintkezett nemcsak *Bucer Márton*mal, hanem a strasbourgi főiskola első rektorával, *Sturm János*sal is. Így hát helyes és érvényes Wilhelm Pauck azon megállapítása, hogy amíg Kálvin pedagógiai gondolataira *Sturm*, addig liturgiai és kateketikai megfontolásaira inkább *Bucer* volt nagy hatással.⁵¹ Ugyanis Kálvin strasbourgi fellépését megelőzően *Bucer* már két katekizmust is közzétett (1534 és 1537), amelyek – Kálvin első *Genfi Káté*jával ellentétben – kiválóan megfeleltek a konfirmációi oktatás igényeinek.⁵² Ennek következtében nem véletlen, hogy a reformátor, felismerve első katekizmusának pedagógiai hiatusait, második genfi szolgálata kezdetén azonnal megtiltja első kátéjának utánnomását. Kálvin ezt írta a második *Genfi Káté* előszavában:

„Hét évvel ezelőtt [1538-ban] közrebocsátottam a vallás rövid összefoglalását Ketekhizmus (sic!) név alatt, féltem attól, hogy ha e mű [második genfi Káté] közrebocsátásával eléje nem vágok, amazt ismét kinyomtatják, ezt pedig nem

⁴⁷ Kálvin levele Farelhez. 1541. szeptember 16. Ld. Bonnet, Jules (ed.): *Letters of John Calvin*. Vol. 1., 284.

⁴⁸ A rendszabály elkészítéséről Kálvin így ír egyik ismeretlen barátjának 1542 januárjában: „Az egyházi törvények megalkotásával kellett kezdenem [...] Húsz nap alatt készen volt a tervezet, nem éppen tökéletes, de afféle munka, amely az időknék erőtlenségét tekintve, tűrhető.” (Pruzsinszky Pál fordítása nyomán) Ld. Bolyki János (szerk.): *Válogatás Kálvin János műveiből*. Kálvin Kiadó, Budapest 1993, 185.

⁴⁹ Selderhuis, Herman J. (ed.): *Calvin Handbook*. William B. Eerdmans Co, Grand Rapids 2009, 44–51.

⁵⁰ „[...] Legyen egy bizonyos megszerkesztett formula, amely szerint oktassák őket [a gyermekeket] és kérdezzék ki mindazon tudomány felől, amelyre nézve tanítást nyertek, hogy vajon jól megértették és megjegyezték-e azokat” – írja Kálvin az 1541-es *Ordonnance*ában. Ld. Nagy Sándor Béla: Kálvin egyház-kormányzati alapelvei a gyakorlatban. Különös tekintettel a genfi egyház 1541. évi ordonnance-aira. In: *Theológiai Szemle*, Új folyam III. (1959/9–10), (327–341.) 337.

⁵¹ Vö. Pauck, Wilhelm: *The Heritage of the Reformation*. Oxford University Press, Oxford – London – New York 1986, 85–100.

⁵² Ld. ehhez: Greschat, Martin: *Martin Bucer. A Reformer and His Times*. Westminster John Knox Press, Louisville 2004, 264–267.

akartam [...] a közjó érdekében [...] gondoskodnom kellett arról, hogy ez terjedjen el, amelyet én jobbnak tartok.”⁵³

A családi és iskolai vallásos nevelés megújításának szükségszerűségéről tanúskodik a káté gyors előállása, amelyre a reformátor, halálós ágyán, a következőképpen emlékezett vissza:

„Strasbourgból visszatérve nagy sietve írtam meg a [második] kátét, mert szolgálatomat nem fogadtam el másként, csak ha [a gyülekezetben] esküt tesznek e kettőre: a kátéra és a fegyelemre. Miközben írtam, a tenyérnyi lapokat folyamatosan vitték a nyomdába. Noha Viret Péter mester a városban tartózkodott, a nagy sietségben még neki sem mutathattam meg.”⁵⁴

Így született meg Kálvin második *Genfi Kátéja* (*Catéchisme de l'Église de Genève*) 1542-ben francia, majd 1545-ben latin nyelven. A reformátor második katekizmusán már „érződik, hogy mit akar elérni, és mit akar átadni. Nem tapogatózik, hanem célratörő” – írja Péter Csaba *A genfi káté bemutatása* című tanulmányában.⁵⁵ Ezért Kálvin 1542-es művének 374 kérdés–feleletében már nem értekezik a hamis sákramentumok és a keresztyén szabadság kérdéseiről, hiszen jól tudja:

„[...] a katekizmus nem vitairat, nem is hitvédelmi irat [...], hanem az ifjakat a legszükségesebbre tanító, nevelő könyv. Arra segít, hogy az ifjú megtanuljon mindent, ami a keresztyén életmódhoz szükséges, nem pedig arra, hogy vitába szálljon a katolicizmussal és az elvetendő tanokkal.”⁵⁶

Kétségtelen ugyan, hogy Kálvin második katekizisének felépítése egyszerű, szerkezete az *első Genfi Kátéhoz* hasonlóan azonban csak nehezen áttekinthető, hiszen a négy, címben is jelölt fejezetben belül semmilyen további beosztás sincs, sőt a régebbi kiadásokban még az egyes kérdések és feleletek sem kaptak számozást.⁵⁷ A reformátor, szakítva első *Institutiójának* és *Kátéjának* tematikájával, a 1542-es művében a *Hit* (1–131. kérdés), a *Törvény* (132–233. kérdés), az *Imádság* (234–296. kérdés) és a *Sákramentumok* (297–374. kérdés) magyarázatáról értekezik részletesebben.⁵⁸ Minden bizonnyal a Kálvin által befogott szűkebb teológiai térnek és a tárgyalt anyagrészek egységének köszönhető, hogy a reformátor második katekizmusa, eltekintve a továbbra is nehéz, tudományos stílustól, már sokkal jobban sikerült, mint az első. Bár a káté megőrizte nagy terjedelmét, mégis elmondható:

„[...] a kérdés–felelet alakban feldolgozott anyag, egy-egy kérdésről szűkebb összefoglalást nyújtva, elősegítette a káté közérthetőségét és konfirmációi használatát.”⁵⁹

⁵³ Kálvin János: Krisztus hűséges szolgálóinak, akik keleti Frieslandban az evangélium tiszta tudományát hirdetik (*A genfi egyház kátéja 1545* – Előszó). In: Czeglédy, Sándor (szerk.): *Kálvin János kisebb művei a rendszeres theologia köréből*. A Magyarországi Református Egyház kiadása, Pápa 1912, (5–8.) 7.

⁵⁴ Kálvin szavait idézi: Dékány Endre: *A pedagógus Kálvin*, 32.

⁵⁵ Péter Csaba: *A genfi káté bemutatása* (I. rész). In: *Református Szemle* XCV (2002/2), (159–167.) 162.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Vö. Csutak Csaba: *A Genfi Egyház Kátéja 1545*. In: *Református Szemle* LXI (1968/3), (140–147.) 143.

⁵⁸ Kálvin *második Genfi Kátéjának* tartalmi felosztásához ld. Péter Csaba: *A genfi káté bemutatása* (I–III. rész). In: *Református Szemle* XCV (2002/2), 159–167.; uo. (2002/3), 261–270.; uo. (2002/4), 380–386.

⁵⁹ Patay Lajos: *Kálvin valláspedagógiája*, 112.

Kálvin azonban elhatározta nem sokkal a *második Genfi Káté* elterjedése után, hogy elkészíti a *Genfi Káté* harmadik változatát, éspedig e második katekizmus tudományos stílusa és helyenként nehézkes gondolatmenete miatt. Ezt az elhatározását viszont már nem tudta megvalósítani súlyos lelkészi teendői és gyakori betegségei miatt, amint erre utal is:

„Strasbourgból visszatérve nagy sietve írtam meg a [második genfi] Kátét [...]. Sokszor gondoltam rá, hogy átdolgozom, ha volna rá időm, de végül nem került rá sor.”⁶⁰

c) *A genfi kátéoktatás megújítása (1542)*

Kálvin tervezetének (*Ordonnances Ecclésiastiques*) a kátétanítás megújítására vonatkozó rendelkezései jelentős változást eredményeztek mind a családi, mind pedig az iskolai vallásos nevelés területén. Jóllehet a reformátor az *Artikulusok*ban még úgy vélekedett, hogy a szülők kötelessége gyermekük Istennek tetsző tanítása a vallásra, addig az *Ordonnances* már a lelkészek, vagyis az egyház hatáskörébe rendeli a gyermekek vallásos tanítását.⁶¹ Kálvin ezt írja az 1541-es *Ordonnances*ában, amelyben arra figyelmeztet, hogy a szülők – az *Artikulusok* ellenére – minden bizonnyal elhanyagolták gyermekük vallásos oktatását:⁶²

„Minden polgár, vagy idevaló lakos vezesse, vagy küldje el gyermekeit vasárnap délben a kátétanításra.”⁶³

A genfi kátétanítás megújításának szükségességéről Kálvin bibliamagyarázatai és a konzisztórium fennmaradt jegyzőkönyvei is tanúskodnak, amelyek gyakran szólnak a szülői gondoskodás és nevelés hiányáról. Kálvin ezt írja a mihaszna szülők hanyagságáról:

„Nemde megvakítottak-é az emberek? Egyiknek nagyobb gondja van teheneire, vagy ökreire, másoknak lovaira, mint gyermekeire. Mindegyik nagyra becsüli kereskedését, mezejét, réjtjét, de a legfontosabbat [a gyermekét] már elhanyagolja: az ilyen emberek megérdemlik, hogy visszaküldjék őket a pogányok iskolájába.”⁶⁴

Egyik-másik igemagyarázatában ismét csaldóttan jelenti ki:

„[...] található olyan embereket, kiknek nincsen gondjuk gyermekeikre: található falánkokat, akik semmit sem törődnek azzal, ha házaikban éhen hagyják halni aszszonyaikat és gyermekeiket [...] ezek nem gondoskodnak gyermekeikről és megmutatják azt, hogy sem szeretettel, sem emberséggel nem rendelkeznek.”⁶⁵

Kálvin meggyőződése szerint azonban éppen az ilyen szülői gondatlanság okoz felbecsülhetetlen károkat a gyermekek vallásos nevelésében és tanításában.⁶⁶ A reformátor bibliamagyarázataihoz hasonlóan a genfi konzisztóriummi jegyzőkönyvei is ta-

⁶⁰ Ld. Dékány Endre: *A pedagógus Kálvin*, 32.

⁶¹ „A gyermekek vallásos tanítása kétségkívül egyházi kötelesség.” Patay Lajos: *Kálvin valláspedagógiája*, 72.

⁶² Ld. Kingdon, Robert M.: *Catechesis in Calvin's Geneva*, 300–301.

⁶³ Nagy Sándor Béla: *Kálvin egyházkormányzati alapelvei a gyakorlatban*, 337.

⁶⁴ Kálvin János: *Magyarázat az 5Móz 21,18–21. verseiből*. Idézi: Patay Lajos: *Kálvin valláspedagógiája*, 26.

⁶⁵ Kálvin János: *Magyarázat az 5Móz 22,5–8. verseiből*. Idézi: Patay Lajos: *Kálvin valláspedagógiája*, 27.

⁶⁶ Watt, Jeffrey R.: *Calvinism, Childhood, and Education*, 439–456.

núskodnak a gyermekek vallásos nevelésének elhanyagolásáról. Jó példa erre *Mathieu Gathsiner* esete is, akinek 1543. február 15-én ilyen vádak miatt kellett a konzisztórium elé járulnia. Bár a vádirat ismertetése után *Mathieu* előadta, hogy „amikor csak lehetősége van rá, eljár a templomba”, továbbá hogy „az evangélium és a ‘reformáció’ tanítása szerint kíván élni és halni”, a legfontosabb keresztyén hitvallásokat azonban sem ő, sem pedig gyermekei nem ismerték. Ennek következtében az egyházfegyelmi bizottság arra hívta fel *Mathieut* Kálvin tanácsára, hogy „húsvétra az egész család tanulja meg a hitvallásokat franciául”. A bizottság még megkövetelte:

„[...] minden vasárnap *Mathieu* kötelessége lesz elvinni feleségét és hat gyermekét az istentiszteletre és a déli kátétanításra.”⁶⁷

Mathieu Gathsiner, valamint *Johan Constant* (1542. május 4.), *Jaques Emyni* (1542. május 17.) és *Jana Tabarie* (1542. június 8.) ügyének⁶⁸ mélyreható vizsgálata igazolja Raymond A. Mentzer azon állítását, miszerint a vasárnapi katekézisen nem csak a gyermekek vettek részt, hanem az idősebb, felnőtt gyülekezeti tagok is.⁶⁹

Tény, hogy a vasárnap déli kátétanításról kevés feljegyzés maradt fent, mégis Thomas A. Lambert *Preaching, Praying and Policing the Reform in Sixteenth-Century Geneva* című doktori disszertációja sajátos bepillantást enged a kálvini katekézis világába. Lambert kutatásai alapján a vasárnapi kátétanítás jelentős hasonlóságot mutat a rendszeres istentiszteleti alkalmakkal, eltekintve attól, hogy a katekézis során a lelkészek nem a Szentírást, hanem Kálvin *második Genfi Kátéját* magyarázták kérdésről-kérdésre, mintegy a *lectio continua* alapján.⁷⁰ S valóban, a déli kátétanítás központi részében a káté értelmezése állt, rövid, közérthető „egyházi beszédek” segítségével. A katekézis további, lényeges elemeit jelentette még a közös imádság és az énekés, amely nagymértékben hozzájárult az alapvető keresztyén imádságok és hitvallások megismeréséhez.⁷¹ A kátétanítás során a gyülekezeti tagoktól elvárták a *Tízparancsolat*, a *Credo*, a *Genfi Hitvallás* és a *Hegyi Beszéd* anyanyelven történő elsajátítását.⁷²

A vallásnevelés rendszerének átalakítása különleges lehetőséget adott Kálvinnak, hogy Genfben komoly lépéseket tegyen az egyetemes keresztyén egyház helyes istentiszteletének a megvalósítása felé. A reformátor teológiájában ugyanis központi jelentőséggel bírt, hogy az úrasztalához csakis olyanok járuljanak, akik a konfirmáció alkalmával már ünneppélyesen vallást tettek. Kálvin ezt hangsúlyozta az 1541-es *Ordonnances*-ában:

⁶⁷ Ld. Kingdon (ed.): *Registers of the Consistory of Geneva in the Time of Calvin*, 190–191.

⁶⁸ Uo. 60., 70., 84.

⁶⁹ Mentzer, Ramond A.: *The Printed Catechism and Religious Instruction in the French Reformed Churches*. In: Barnes, Robin et al (ed.): *Habent sua fata libelli: Books Have Their Own Destiny: Essays in Honor of Robert V. Schnucker*. Thomas Jefferson University Press, Kirksville 1998, (93–103.) 95.

⁷⁰ Lambert, Thomas A.: *Preaching, Praying and Policing the Reform in Sixteenth-Century Geneva*. Kiadatlan kézirat. A Wisconsin Madison State Universityre 1998-ban benyújtott doktori disszertáció. Megtalálható a *H. H. Meeter Center for Calvin Studies* (Grand Rapids, MI, USA) állományában UMI No. 9819828-as jelzettel. Lambert értekezésében idézi egy Genf melletti kis falucska „református” lelkészének (Chales Perrot) 1564-ből származó naplóját, amely sok érdekes információt közöl a Kálvin korabeli kátétanításról. Ld. uo.

⁷¹ Pitkin, Barbara: *Children and the Church in Calvin's Geneva*, 156.

⁷² Kálvin istentiszteleti liturgiájához hasonlóan, a *Tízparancsolat* a kátétanítás alkalmával is énekelt formában hangzott el. Ld. Fekete Károly: *Kálvin és az istentisztelet*. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszereplője. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékeiről és magyarországi hatásáról*. Kálvin Kiadó, Budapest 2009, (140–185.) 165–166.

„A vallástétel megtörténte előtt pedig egyetlen gyermeket sem szabad az úrvacsorához engedni s figyelmeztetni kell a szülőket, hogy idő előtt ne vezessék oda gyermekeiket. Ez ugyanis nagyon veszélyes dolog.”⁷³

d) A genfi családi vallásos nevelés megújítása (1542)

Kálvin társadalmi nevelését, különös tekintettel a családi vallásos nevelésre, Patay Pál *Kálvin János valláspedagógiája* című, 1935-ös doktori disszertációja mutatja be a legrészletesebben. A dolgozat értékét és jelentőségét fokozza a számtalan, Kálvin műveiből származó idézet- és forrásgyűjtemény, melyeket a szerző elsősorban a reformátor biblikommentárjaiból merít. Patay alapkonceptiója, hogy nem választja szét Kálvinnak a családi és az iskolai vallásos oktatás megújítása érdekében tett erőfeszítéseit, hanem sokkal inkább a vallásos nevelés e két lényeges színterének szoros kapcsolatát hangsúlyozza. Az iskolai és az egyházi vallásos nevelés megreformálása ugyanis Kálvin szerint nem képzelhető el a szülői vallásos nevelés teljes megújítása nélkül, hiszen a gyermekek számára biztosítani kell a hit személyes megélésének családi kereteit is. Patay így vélekedik:

„Kálvin szerint az egyháznak szolgálatával segíteni kell a gyermeket és anyai gondozásával igazgatnia kell őket mindaddig, míg fel nem serdülnek.”⁷⁴

A genfi egyház ennek a kötelességének tett eleget akkor, amikor átalakította a családi vallásos nevelés rendszerét, s a kátéitanítást egyre inkább a lelkészek felügyelete alá helyezte. Kálvin azonban jól tudta, hogy a gyermekek egyházi nevelése és kátéitanítása nem lehetséges a szülők támogatása nélkül, ezért a családi vallásos nevelés megújítása érdekében a reformátor újonnan felállított konzisztóriumára komoly erőfeszítéseket tett.⁷⁵

Robert M. Kingdon ezt írta:

„[A konzisztórium alkalmak], amelyeken a reformátor mindig jelen volt, különleges lehetőséget adtak számára, hogy [...] kipróbálja, majd újrafogalmazza azokat a vallásos-társadalmi elgondolásait, amelyek Institutóójának, bibliamagyarázatainak és igehirdetéseinek [...] alapját jelentették.”⁷⁶

Kálvin genfi konzisztóriumában nyert gyakorlati felismerései jelentősen befolyásolták a családi vallásos nevelés megújítására irányuló elképzeléseit. A reformátor valláspedagógiai szempontból is értékes bibliamagyarázatait vizsgálva kijelenthető, hogy lelképítési szolgálata alatt előszeretettel hangsúlyozta a gyermekek otthoni vallásos nevelésének fontosságát:

⁷³ Nagy Sándor Béla: *Kálvin egyházkezelési alapelvei a gyakorlatban*, 337. A reformátor *Az úrvacsora kiszolgáltatásának módjáról* című értekezésében (1542) is hasonlóan vélekedik: „az úrvacsorát a kiosztás előtt egy héttel kihirdetik a népnek, hogy [...] ne hozzanak oda gyermekeket, legfeljebb csak olyanokat, akik már kellő oktatásban részesültek és hitükről vallást tettek a gyülekezet előtt.” Kálvin János: *Az úrvacsora kiszolgáltatásának módja*. In: Czeglédy Sándor (szerk.): *Kálvin János kisebb művei a rendszeres theologia köréből*, 88.

⁷⁴ Patay Lajos: *Kálvin valláspedagógiája*, 72.

⁷⁵ Kingdon, Robert M.: *Social Control and Political Control in Calvin's Geneva*. In: Guggisberg, Hans et alii (ed.): *Sonderdruck aus Archiv für Reformationsgeschichte*, Washington 1993, (521–532.) 526.

⁷⁶ Kingdon, Robert M. – Witte, John (ed.): *Sex, Marriage, and Family in Calvin's Geneva*. William B. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids 2005, Előszó, 15.

„Értsük meg, hogy Isten gondoskodást követel meg az apáktól és az anyáktól, mégpedig azt, hogy [...] tanítsák gyermekeiket.”⁷⁷

Az egyházfegyelmi bizottság ülései azonban arról győzték meg a reformátort, hogy a gyermekek vallásos nevelését sokkal inkább az apák, mint az anyák kötelességének ismerje el.

Jeffrey R. Watt *Women and the Consistory in Calvin's Geneva* című tanulmányában részletesen vizsgálja az 1542 és 1544 közötti időszak konzisztóriumai feljegyzéseit. Ebben az időszakban Genf lakossága kb. 12 000 fő,⁷⁸ ezért a beidézettek száma (1105) a teljes lakossághoz viszonyítva számottevőnek mondható.⁷⁹ A kihallgatások során összesen 750 esetben kérdeztek rá a templomba járás gyakoriságára és a keresztyén hit alapvető tanításainak és hitvallásainak ismeretére. Kétségtelen ugyan, hogy a tárgyalt időszakban a beidézettek többsége férfi volt, azonban mind a templomba járással, mind pedig a keresztyén hitvallások ismeretével kapcsolatban több nőnek, mint férfinak kellett a konzisztórium elé járulnia.⁸⁰ Míg a templomba járás gyakoriságára vonatkozóan 55, addig a hitvallások ismeretének vizsgálata során már a beidézettek 60%-a tartozott a női nemhez. A feljegyzések szerint a *Genfi Hitvallást* (*Confession de la Foi de 1536*) összesen 180 nő adta elő. A hölgyek közül 148-nak ismert a családi állapota: 23 egyedülálló, 24 özvegy és 101 nő házas volt. Így Kálvin szerint joggal vetődik fel a kérdés, hogy vajon helyes dolog-e a gyermekek nevelését kizáróan a családanyákra bízni, ahogyan az régen, a katolikus időkben szokás volt.⁸¹ Kálvin aggodalma az egyházfegyelmi bizottság jegyzőkönyvei alapján indokolt volt, hiszen az anyák jelentős része előszeretettel misézett a Genfhez közeli katolikus területeken, és örömet lelte például a Szűz Máriához való imádkozásban és a rózsafüzér viselésében is.⁸² Azonban a családanyák e régi, katolikus hagyomány szerinti gyermeknevelése rossz példa volt⁸³ és igen károsan befolyásolta az új nemzedékek „református” szellemben való tanítását. Ezért Kálvin etikája és valláspedagógiája sokkal inkább az apa nevelői dominanciáját helyezte előtérbe. A genfi reformátor szerint „az apa Isten helyettese a családban”,⁸⁴ ezért nem meglepő, hogy „az apáknak legyen gondjuk arra, hogy tanítsák gyermekeiket és asszonyaikat”.⁸⁵

⁷⁷ Kálvin: *Magyarázat az 5Móz 21,18–21. verseibez*. Idézi: Patay Lajos: *Kálvin valláspedagógiája*, 5.

⁷⁸ Vö. Jullien, Alexandre (ed.): *Histoire de Genève des Origines a 1798*. Société D'Histoire et D'Archéologie de Genève kiadása, Genève 1951, 227.

⁷⁹ Watt, Jeffrey R.: *Women and the Consistory in Calvin's Geneva*. In: *Sixteenth Century Journal* XXIV (1993/2), 429–439.

⁸⁰ „Katolikus magatartásért” 1542 és 1544 között 137 nőt és 67 férfit idéztek be a konzisztórium elé. Ld. Watt, Jeffrey R.: *Calvinism, Childhood, and Education*, 432–435.

⁸¹ A genfi családok megélhetését leginkább az ipar és a kereskedelem biztosította. A gyermeknevelés már korán a családanyák kötelessége lett, hiszen az apának elsősorban a család fenntartását biztosító munkavégzés volt a feladata. Ld. uo. 446–447.

⁸² Ld. ehhez még: Monter, E. William: *Protestant Wives, Catholic Saints, and the Devil's Handmaid: Women in the Age of Reformation*. In: Bridenthal, Renate et al. (ed.): *Becoming Visible: Women in European History*. Vol. 2. Houghton Mifflin Publishing Co., Boston 1987, 203–219.; Kingdon, Robert M.: *Nostalgia for Catholics Rituals in Calvin's Geneva*. In: Otmar, Meuffels – Jürgen, Bründl (ed.): *Grenzgänge der Theologie*. LIT Verlag, Münster 2004, 209–220.

⁸³ A szülői példamutatáshoz ld. Magyar Balázs Dávid: „Genf városának világító lámpásként kellene ragyognia.” A keresztyén házasság és gyermeknevelés társadalomformáló szerepe Kálvin Efézus kommentárjában és igehirdetésében. In: G. Szabó Botond (szerk.): *Tanulmányok Kálvinnól és magyarországi jelenlétéről*. DRK kiadása, Debrecen 2011, (20–37.) 27–37.

⁸⁴ Kálvin János: *Magyarázat az 5Móz 1,9–15. verseibez*. Idézi: Patay Lajos: *Kálvin valláspedagógiája*, 9.

⁸⁵ Kálvin János: *Magyarázat az 5Móz 6,4–9. verseibez*, uo. 6.

Ezért igaz Patay Lajos megállapítása: „Kálvin meggyőződése szerint, a család tagjainak nevelése elsősorban a családfőnek, az apának a kötelessége.”⁸⁶ Kétségtelen, hogy bár „az asszonyoknak rendeltetett, hogy alávetve legyenek”,⁸⁷ és hogy „a tanítás az apának a fő kötelessége, de azért az anyát sem szabad megfosztani az ő jogától”⁸⁸ – vallotta a reformátor.

Összegzésképpen kijelenthető, hogy Kálvin pedagógiai gondolkozásában a gyermekek vallásos nevelése és tanítása elsősorban a családfő, az apa feladata. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Kálvin szerint az anyák nem taníthatják gyermekeiket. Kálvin társadalmi nevelését vizsgálva ugyanis megfigyelhető, hogy a családi vallásitanítás rendszerébe a reformátor nem csak „fékek”-et (konzisztóriumai meghallgatások), de „garanciák”-at is beépített. A családapa ugyanis felelős volt feleségének és gyermekeinek, valamint a család alkalmazásában álló szolgálók tanításáért is.⁸⁹ Szép példa erre Claude de Miribello ügye is, akinek 1543 márciusában arról kellett bizonyosságot tennie a konzisztórium előtt, hogy „feleségét és gyermekeit úgy nevelte, hogy azok ne a halottakhoz vagy a Szűz Máriához, hanem egyedül az Úrhoz imádkozzanak.”⁹⁰

Felhasznált irodalom

Kéziratok

Lambert, Thomas A.: *Preaching, Praying and Policing the Reform in Sixteenth-Century Geneva*. Kiadatan kézirat. A Wisconsin Madison State Universityre 1998-ban benyújtott doktori disszertáció. Megtalálható a H. H. Meeter Center for Calvin Studies (Grand Rapids, MI, USA) állományában UMI No. 9819828-as jelzettel.

Manetsch, Scott: *Holy Terror or Pastoral Care? Church Discipline in Calvin's Geneva: 1542–1595*. Az előadás elhangzott a *John Calvin Saint or Sinner* címmel, Puttenben rendezett nemzetközi Kálvin-konferencián, 2008. november 1-jén. Kézirat.

Könyvek, monográfiák, könyvfejezetek és tanulmányok

- Antal Géza: Kálvin, mint pedagógus. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* LII (1909/28), 450–452.
- Antal Géza: Kálvin, mint paedagogus és iskolaalapító. In Szóts Farkas (szerk.): *Emlékezés Kálvinról. A reformátor születésének 400-ik évfordulójára*. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadása, Budapest 1909, 197–231.
- Barcsa János: Kálvin, mint iskolaszervező. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* LII (1909/28), 452–454.
- Benedict, Philip: Calvin and the Transformation of Geneva. In: Hirzel, Martin Ernst – Sallmann, Martin (ed.): *John Calvin's Impact on Church and Society 1509–2009*. William B. Eerdmans Co., Grand Rapids 2009, 1–14.
- Biéler, André: *Calvin's Economy and Social Thought*. World Alliance of Reformed Churches, Geneva 2006.
- Bonnet, Jules (ed.): *Letters of John Calvin*. Vol. 1. Wipf and Stock Publishing, Eugene 2007.
- B. Papp István: Kálvin kátéi. In: *Magyar Kálvinizmus* III (1936/6–12), 160–162.
- Bouwsmas, William J.: *John Calvin. A Sixteenth Century Portrait*. Oxford University Press, Oxford 1988.

⁸⁶ Patay Lajos: *Kálvin valláspedagógiája*, 6.

⁸⁷ Kálvin János: *Magyarázat a Kol 3,18–25. verseibe*, uo.

⁸⁸ Kálvin János: *Magyarázat az 5Móz 21,18–21. verseibe*, uo.

⁸⁹ Kálvin János: *Magyarázat az 5Móz 21,18–21. verseibe*, uo. 8.

⁹⁰ Kingdon: *Registers of the Consistory of Geneva in the Time of Calvin*, 193–194. Ld. még: Watt, Jeffrey R.: *Calvinism, Childhood, and Education*, 447.

- Busch, Eberhard: A General Overview of the Reception of Calvin's Social and Economic Thought. In: Dommen, Edward – Bratt, James D.: *John Calvin Rediscovered. The Impact of His Social and Economic Thought*. Westminster John Knox Press, Louisville 2007, 67–79.
- Calvin, John: Articles concerning the Organisation of the Church and of Worship at Geneva of 1537. In: Reid, J. K. S. (ed.): *Calvin. Theological Treatises*. Westminster John Knox Press, Louisville 2006, 47–55.
- Calvin, John: Confession of Faith which all the citizens and inhabitants of Geneva and the subjects of the country must promise to keep and hold of 1536. In: Reid, J. K. S. (ed.): *Calvin. Theological Treatises*. Westminster John Knox Press, Louisville 2006, 25–33.
- Collins, Ross William: *Calvin and the Libertines of Geneva*. Clarke, Irwin & Company Limited, Toronto – Vancouver 1968.
- Cottret, Bernard: *Calvin. A Biography*. William B. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids 2000.
- Csutak Csaba: A Genfi Egyház Kátéja 1545. In: *Református Szemle* LXI (1968/3), 140–147.
- Dékány Endre: *A pedagógus Kálvin*. Az Evangéliumi Kálvinizmus Füzetei. Szerk. Békési Andor. A Magyar Református Egyház Zsinati Sajtóosztályának kiadása, Budapest 1987.
- Delumeau, Jean: *Reneszánsz*. Osiris Kiadó, Budapest 1997.
- Fazakas Sándor: Kálvin szociáletikája. In: uő. (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékeiről és magyarországi hatásáról*. Kálvin Kiadó, Budapest 2009, 104–139.
- Fekete Károly: Kálvin és az istentisztelet. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékeiről és magyarországi hatásáról*. Kálvin Kiadó, Budapest 2009, 140–185.
- Gordon, Bruce: *Calvin. A Biography*. Yale University Press, New Haven 2009.
- Graham, W. Fred: *The Constructive Revolutionary. John Calvin and His Socio- Economic Impact*. Michigan State University, Michigan, 1987.
- Greschat, Martin: *Martin Bucer. A Reformer and His Times*. Westminster John Knox Press, Louisville 2004.
- Hedtké, Reinhold: *Erziehung durch die Kirche bei Calvin*. Pädagogische Forschungen 39. Quelle & Meyer, Heidelberg 1969.
- Hesselink, John I.: *Calvin's First Catechism. A Commentary*. Westminster John Knox Press, Louisville 2003.
- Höpfl, Harro: *The Christian Polity of John Calvin*. Cambridge University Press, Cambridge 1982.
- Innes, William C.: *Social Concern in Calvin's Geneva*. Pickwick Publication, Alliston Par, 1983.
- Jullien, Alexandre (ed.): *Histoire de Genève des Origines a 1798*. Société D'Histoire et D'Archéologie de Genève kiadása, Genève 1951.
- Kálvin János: *Institutio 1536*. Református Egyházi Könyvtár xix. Szerk. Budai Gergely. A Magyar Református Egyház kiadása, Budapest 1936.
- Kingdon, Robert M.: Calvin and the Establishment of Consistory Discipline in Geneva: the Institution and the Men Who directed it. In: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* LXX (1990), 158–172.
- Kingdon, Robert M.: Catechesis in Calvin's Geneva. In: Engen, John van (ed.): *Educating People of Faith. Exploring the Educational History of Jewish and Christian Communities*. William B. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids 2004, 294–313.
- Kingdon, Robert M.: Confessionalism in Calvin's Geneva. In: *Archive for Reformation History* XCV (2005), 109–116.
- Kingdon, Robert M.: Nostalgia for Catholics Rituals in Calvin's Geneva. In: Otmar, Meuffels – Jürgen, Bründl (ed.): *Grenzgänge der Theologie*. LIT Verlag, Münster 2004, 209–220.
- Kingdon, Robert M.: Social Control and Political Control in Calvin's Geneva. In: Guggisberg, Hans et al (ed.): *Sonderdruck aus Archiv für Reformationsgeschichte*, Washington 1993, 521–532.
- Kingdon, Robert M.: The Calvinist Reformation in Geneva. In: Hsia, R. (ed.): *The Cambridge History of Christianity*. vol. 6., Cambridge University Press, Cambridge 2007, 90–103., 622–623.

- Kingdon, Robert M.: The Genevan Revolution in Public Worship. In: *Princeton Seminary Bulletin* XIV (1993/3), 264–280.
- Kingdon, Robert M.: The Protestant Reformation as a Revolution: The Case of Geneva. In: *The Journal of the Historical Society* II (2001/2–3), 101–108.
- Kingdon, Robert M. et alii (ed.): *Registers of the Consistory of Geneva in the Time of Calvin. 1542–1544*. vol. 1., William B. Eerdmans Publishing Co, Grand Rapids 2000.
- Kingdon, Robert M. – Witte, John (ed.): *Sex, Marriage, and Family in John Calvin's Geneva*. William B. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids 2005.
- Magyar Balázs Dávid: „Genf városának világító lámpásként kellene ragyognia.” A keresztyén házasság és gyermeknevelés társadalomformáló szerepe Kálvin Efézus kommentárjában és igehirdetésében. In: G. Szabó Botond (szerk.): *Tanulmányok Kálvinnól és magyarországi jelenlétéről*. DRK kiadása, Debrecen 2011, 20–37.
- Márk Ferencz: A genfi főiskola és Kálvin pedagógiai rendszere. In: *Protestáns Szemle* XIX (1907/i–x. füzet), 65–76.
- McGrath, Alister E.: *A Life of John Calvin. A Shaping of Western Culture*. Blackwell Publishing Ltd, Oxford 1990.
- Mentzer, Ramond A.: The Printed Catechism and Religious Instruction in the French Reformed Churches. In: Barnes, Robin et alii (ed.): *Habent sua fata libelli: Books Have Their Own Destiny: Essays in Honor of Robert V. Schnucker*. Thomas Jefferson University Press, Kirksville 1998, 93–103.
- Monter, E. William: *Calvin's Geneva*. Robert E. Krieger Publishing Company, New York 1975.
- Monter, E. William: Protestant Wives, Catholic Saints, and the Devil's Handmaid: Women in the Age of Reformation. In: Bridenthal, Renate et al (ed.): *Becoming Visible: Women in European History*. vol.2., Houghton Mifflin Publishing Co., Boston 1987, 203–219.
- Monter, E. William: *Studies in Genevan Government*. Librairie Droz, Geneva 1964.
- Nagy Sándor Béla: Kálvin egyházkormányzati alapelvei a gyakorlatban. Különös tekintettel a genfi egyház 1541. évi ordonnance-aira. In: *Theológiai Szemle* Új folyam III (1959/9–10), 327–341.
- Naphy, William G.: The Reformation and the Evolution of Geneva's Schools. In: Kümin, Beat A. (ed.): *Reformation Old and New. Essays on the Socio-Economic Impact of Religious Change 1470–1630*. Scholar Press, Vermont 1996, 185–202.
- Naphy, William G.: *Calvin and the Consolidation of the Genevan Reformation*. Westminster John Knox Press, Louisville 2003.
- Olson, Jeannine E.: *Calvin and Social Welfare. Deacons and the Bourse française*. Associated University Press, London – Toronto 1989.
- Parker, Thomas Henry Louis: *John Calvin. A Biography*. Lion Publishing, Collins 1982.
- Parker, Thomas Henry Louis: Calvin the Biblical Expositor. In: Gamble, Richard C. (ed.): *Calvin and Hermeneutics* (Articles on Calvin and Calvinism 6). Garland Publishing, New York 1992, 62–75.
- Pauck, Wilhelm: *The Heritage of the Reformation*. Oxford University Press, Oxford – London – New York 1986.
- Patay Lajos: *Kálvin valláspedagógiája*. Theológiai kiadványok 45. Szerk. Csikesz Sándor. Országos Református Lelkészegyesület kiadása, Debrecen 1935.
- Péter Csaba: A genfi káté bemutatása (I. rész). In: *Református Szemle* XCV (2002/2), 159–167.
- Pitkin, Barbara: Children and the Church in Calvin's Geneva. In: Foxgrover, David (ed.): *Calvin and the Church* (Papers Presented at the 13th Colloquium of the Calvin Studies Society, May 24–26, 2001, Grand Rapids, USA). CRC Product, Grand Rapids 2002, 144–165.
- Reid, Stanford W.: Calvin and the Founding of the Academy of Geneva. In: *Westminster Theological Journal* XVII (1955/1), 1–33.
- Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus*. Révész Imre Emlékalap Bizottság, Debrecen 1909.

- Sándor Balázs: Az 1536. évi Genfi Hitvallásról. In: *Theologiai Szemle*, Új folyam LIV (2011/3), 180–185.
- Selderhuis, Herman J. (ed.): *Calvin Handbook*. William B. Eerdmans Co, Grand Rapids 2009.
- Selderhuis, Herman J.: Church on Stage. In: Foxgrover, David (ed.): *Calvin and the Church*. CRC Product Services, Grand Rapids 2002, 46–65.
- Spierling, Karen E.: Reformed Genevans and Catholics Neighbors in Time of Calvin. In: Zachman, Randall C. (ed.): *John Calvin and Roman Catholicism*. Baker Books, Grand Rapids 2008, 79–99.
- S. Szabó József: Kálvin és az alsóbb iskolák. In: *Protestáns Szemle* XXI (1909/i–x. füzet), 293–302.
- Steinmetz, David C.: *Calvin in Context*. Oxford University Press, Oxford 1995.
- Wallace, Ronald S.: *Calvin, Geneva and the Reformation*. Scottish Academic Press, Edinburgh 1988.
- Watt, Jeffrey R.: Calvinism, Childhood, and Education: The Evidence from the Genevan Consistory. In: *Sixteenth Century Journal* XXXIII (2002/2), 439–456.
- Watt, Jeffrey R.: Women and the Consistory in Calvin's Geneva. In: *Sixteenth Century Journal* XXIV (1993/2), 429–439.
- Zachman, Randall C.: *John Calvin as Teacher, Pastor, and Theologian*. Baker Academic Books, Grand Rapids 2006.